

مردم‌نگاری آیین‌های عزاداری ماه محرم در شرایط همه‌گیری کرونا (سال ۱۳۹۹ ش، ۱۴۴۲ ق)

اکرم گروسی^۱

دکتر سعید طاووسی مسرور^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۸

چکیده

آیین‌های عزاداری محرم، از مهمترین راه‌کارهای هویت‌بخش فرهنگ شیعیان بشمار می‌آید. این آیین با انعطافی قابل توجه و در طول زمان، به خوبی خود را با آداب و رسوم اقوام و جوامع مختلف وفق داده است. در این میان، رویدادهای مختلف زمان و مکان، مانعی در مسیر برگزاری این آیین نشده است. برگزاری این آیین موجب خلاقیت و ابتکار جماعت عزادار شده است. همه‌گیری ویروس کرونا که از ماه‌های پایانی سال ۱۳۹۸ ش، مهمان ناخوانده بشریت شد، اقتضانات خاصی را نیز به همراه داشت. سرایت سریع این بیماری در انسان، دلالتی ویژه جهت اعمال تغییرات در برگزاری آیین عزاداری در سال ۱۳۹۹ ش ایجاد

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی. garousi91@gmail.com

۲. عضو هیات علمی دانشگاه علامه طباطبایی (ره). saeed.tavoosi@gmail.com

کرد. لذا شیوه‌های مختلفی در چگونگی برگزاری هیات‌های عزاداری در دهه اول ماه محرم از سوی متولیان و عزاداران اتخاذ شد. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با رویکرد کیفی و روش مردم‌نگارانه و با بهره‌گیری از ابزار مشاهده، مشارکت، مشاهده مشارکتی، ثبت تصویر و بررسی اسنادی، سیر تغییرات برگزاری مراسم عزاداری را بررسی کند. در نهایت این شیوه‌ها را می‌توان ذیل راهبردهای تغییر، تحدید و تعلیق صورت‌بندی کرد.

کلیدواژه‌ها: آیین‌های عزاداری، مردم‌نگاری، ماه محرم، ویروس کرونا.

مقدمه

بشر همواره با رفتار و کنش‌های خاص، سعی در به نمایش درآوردن آرا و عقاید دینی خود داشته است. اعمالی که می‌توان با تساهل و تسامح و با وجود تفاوت‌های احتمالی در معنی و برداشت لغوی و اصطلاحی، تحت عناوینی چون سنت، آداب، آیین، شعائر و مناسک از آنها یاد کرد.

دین که به نحو گسترده‌ای انگیزنده نیرومند رفتارها و ساختارهاست (استیونس، ۱۳۹۶: ۱۳۱)، با انجام مناسک و آیین خود را بازنمایی می‌کند. چنانچه می‌توان دین را از نقطه نظری به دو مقوله بنیادی باورها و مناسک تقسیم کرد. باورها از احوال عقیدتی‌اند، یعنی به طور اساسی از تصورات تشکیل می‌شوند و دسته دوم وجوه معینی از اعمال مشخص هستند (دورکیم، ۱۳۹۳: ۴۸). اصطلاح مناسک به کنش‌های نمادین و مراسم عادی و شکل‌های تعیین شده مراسم عبادی اشاره می‌کند که از طریق ابزارهای اجتماعی الگودار و بسیار منظم نشان داده می‌شوند (فلانگان، ۱۳۹۴: ۴۲۵) به نقل از رضوی‌زاده، ۱۳۹۶: ۶۰۱). در این میان، آیین‌ها، زمینه‌ای هستند که ادیان به واسطه آنها نه تنها نظم اجتماعی را تفسیر و تحلیل می‌کنند، بلکه آن را ایجاد کرده و شکل و ماهیت می‌بخشند (گیرتز، ۱۹۷۳: ۱۱۸) به نقل از رحمانی، ۱۳۹۷: الف: ۱۲). این آیین و مناسک برای هریک از مذاهب، با آداب و روشی خاص تعریف شده و توسط باورمندان به آنها عمل می‌شود.

مذهب شیعه نیز از این امر مستثنی نیست. یکی از مهمترین و محوری ترین مناسک در مذهب تشیع آیین های عزاداری ماه محرم است. آیین هایی که با انعطافی مثال زدنی، با فرهنگ و رسوم اقوام در طول تاریخ همراه شده و خود را تطبیق داده است. در واقع سنت عزاداری ماه محرم به علل متعدد از جمله دارا بودن پتانسیل لازم در بازتولید عقاید مذهبی شیعی، به عنوان امری حیاتی و هویتی در تجربه زیسته مومنان درآمده و جایگاه محوری یافته است. در این میان، محرم سال ۱۳۹۹ ش، اولین ماه محرمی بود که با شرایط شیوع بیماری جهانی کرونا مواجهه شد. بیماری ای که با وجود شاخصه واگیردار بودن، هرگونه تجمع انسانی فشرده را خطرناک کرده و اجبار در رعایت شرایط ویژه بهداشتی را به همراه داشت. لذا باید آیین های عزاداری ماه محرم با وجود اهمیتشان، شیوه ای جدید در برگزاری را به خود می دیدند. تلاش ما در این مقاله بر آن است که مروری اجمالی بر این شیوه ها داشته باشیم. این امر، گامی هر چند کوچک، جهت ثبت و ضبط انواع مواجهه جریانات دین داری شیعی کشور، با سنت عزاداری محرم در موقعیت ویژه و جدید شیوع یک بیماری خاص است. همچنین شناخت و توصیف این مواجهات، به عنوان مقدمه ای لازم، می تواند در تحلیل و فهم منطقی مواجهه این جریانات، با یک پدیده نوظهور را بهتر و بیشتر تبیین کند. لذا برای این پژوهش، رویکرد کیفی و روش مردم نگارانه در پیش گرفته شده و از ابزارهایی چون حضور در میدان، مشاهده مشارکتی، تصویر، اسناد و... بهره برده شده است.

پیشینه پژوهش

به تناسب آداب و رسوم اقوام و با توجه به شرایط و موقعیت های مختلف در ایران، آیین های عزاداری نیز با شیوه هایی بسیار متنوع مواجهه شده است. همین امر، پژوهش های مردم نگارانه موردی نسبتا وسیعی را برای ثبت و ضبط این آیین ها، به خود اختصاص داده است. با شروع بیماری کرونا نیز برخی پژوهش ها در زمینه چگونگی برگزاری آیین های عزاداری در شرایط ایجاد شده، صورت گرفته است. از جمله، کتاب محرم و کرونا که توسط مهدی مولائی آرانی (۱۳۹۹) و مقدمه حمید پارسانیا و همراهی تیم

پژوهشی به نگارش درآمده است. این کتاب به شیوه مشاهده مشارکتی و گفت و گوبا فعالان میدانی روایت شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، هیات به عنوان نهادی برآمده از عمق باورهای دینی مردم، می‌تواند با حفظ اصول و اصالت‌های خود، در سریع‌ترین زمان ممکن، آیین‌ها و مناسکی متناسب با اقتضائات جدید و شرایط جغرافیایی و ذائقه مردم ایجاد کند. محمدجواد چیت‌ساز (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان «کرونا و دینداری (چالش‌ها و تحلیل‌ها)»، ضمن بررسی پیامدهای شیوع کرونا بر حوزه دین و دینداری در چند ماه اول، به مطرح شدن دو فرضیه بحران عظیم بودن و یا تقویت دین‌داری در حیات دینی ایرانیان در این زمان اشاره کرده است. همچنین کتاب‌ها، مقالات و یادداشت‌هایی در باب چالش‌های مواجهه با بیماری اپیدمی کرونا، از جمله وجوه اجتماعی و فرهنگی به نگارش درآمده است. با این وجود، هنوز به ابعاد مختلف چگونگی مواجهه شدن گروه‌های مختلف، برای برگزاری مراسم‌های عزاداری در این شرایط، پرداخته نشده است. پژوهش حاضر در تلاش است، محور جریانات مختلف قبل و همزمان با آیین‌های عزاداری محرم سال ۱۳۹۹ ش، که اولین مواجهه جماعت شیعی ایران، با شرایط جدید بود را مورد پژوهش قرار دهد و در نهایت شیوه‌های اتخاذ شده توسط متولیان و عزاداران را تبیین و تحلیل کند.

روش پژوهش

مردم‌نگاری علم و هنر توصیف یک گروه انسانی اعم از نهادهای آن، رفتارهای میان فردی، محصولات مادی و عقاید آن گروه است (انگروزینو، ۱۳۹۶: ۴۶). مردم‌نگاری هم فرایند و هم نتیجه پژوهش (اگر، ۱۹۸۰ به نقل از کرسول، ۱۳۹۶: ۹۳) است. اولین نکته مهم در مردم‌نگاری عمل مشاهده توسط مردم‌نگار است که می‌بایستی به دقت و منسجم انجام شود (اریکسن، ۱۳۸۵: ۱۳۵). در واقع، مردم‌نگاری تحقیقی میدانی است و مردم‌نگار در حد امکان به صورت مشارکت‌کننده فعال، زندگی افراد را مورد مطالعه قرار می‌دهد (انگروزینو، ۱۳۹۶: ۴۶). مردم‌نگاران می‌توانند تعداد متنوعی از روش‌ها و تکنیک‌ها را در طول دوره تحقیق‌شان مورد استفاده قرار دهند (مارچسیون، ۱۳۹۲: ۷۴).

لذا در مردم‌نگاری ضمن حضور در میدان تحقیق، از ابزار و تکنیک‌هایی چون مشاهده، مشارکت، مشاهده مشارکتی، ثبت تصاویر، اسناد کتابخانه‌ای و نظایر اینها برای جمع‌آوری داده‌ها کمک گرفته می‌شود. پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و روش مردم‌نگارانه صورت گرفته است. نگارندگان در طی ماه محرم سال ۱۳۹۹ ش، در هیات‌های متعدد برخی مناطق شهر تهران حاضر شده و با مشاهده و مشارکت در انجام مراسم، اقدام به ثبت تصویری و توصیف چگونگی برگزاری آن کرده است. همچنین با مصاحبه و گفت‌وگو با افراد برخی شهرهای دیگر (از جمله ری، قزوین، قم، یزد و...)، در جریان چگونگی برگزاری مراسمات عزاداری در این شهرها قرار گرفته است. در کنار این مواجهات مستقیم، رجوع به سایت‌های خبری و بازخوانی اخبار و گزارش‌ها از حواشی اتفاقات و جریانات رخ داده در ارتباط با موضوع برگزاری هیات‌های عزاداری در این ایام، راهی دیگر برای دستیابی به داده‌های مورد نیاز در این پژوهش است. مکمل این ابزارهای پژوهشی، بررسی منابع و اسناد کتابخانه‌ای مرتبط، برای دستیابی به داده‌های لازم جهت تکمیل، انسجام و غنای محتوای ارائه شده در مقاله است.

آیین عزاداری محرم در جماعت شیعی و منطق عملکردی آن

دین اسلام و مذهب تشیع در کنار مجموعه‌ای از عقاید و باورهای دینی، مناسک و آیین‌های فردی و جمعی ویژه‌ای را برای خود تعریف کرده است. در این میان، زیارت و برگزاری جلسات مذهبی برای بزرگداشت پیشوایان تشیع، از جمله مهمترین مکانیزم‌های بازتولید و تداوم هویت فردی و جمعی در پیروان این مذهب است. در همین راستا، برگزاری مجالس عزاداری در ماه محرم، جایگاه منحصر به فردی را در طول تاریخ به خود اختصاص داده و به منبعی پر قدرت، جهت تولید و بازتولید امر قدسی و تدام آن در فضای روحی و شخصی مومنان و جریانات اجتماعی شیعیان تبدیل شده است. از سوی دیگر، عزاداری از آیین و سنت‌های غیر واجب در اصول و احکام مذهب تشیع است و به همین دلیل، قاعدتا و به صورت طبیعی نباید انتظار زیادی در التزام به انجام آن توسط عموم پیروان داشت. اما در واقعیت تاریخی، جریان خلاف این رویه شکل گرفته و

عزاداری ماه محرم، به مهم‌ترین، محوری‌ترین و گسترده‌ترین سنت‌ها در میان شیعیان مبدل شده است. چنانچه پیروانی در این جماعت مشاهده می‌شود که با وجود پایبند نبودن به برخی آیین و مناسک واجب دینی، شرکت در عزاداری را امری لازم برای حیات دینی محسوب کرده و آن را مرزبین دینداری و بی‌دینی می‌دانند. در موارد متعددی نیز افرادی از پیروان عقاید و مذاهب غیر شیعی در این مناسک حاضر شده و به عزاداری می‌پردازند. گویا این آیین از دینامیک و پتانسیل خاصی برخوردار است که تحت هر شرایط محیطی و روحی که فرد در آن رشد کرده و دریافت‌های محیطی داشته باشد، جذابیت برای انجامش را از دست نمی‌دهد. همین امر لزوم بررسی عمیق‌تر، برای فهم منطق تأثیرگذاری این مناسک را یادآور می‌شود. در ادامه به برخی از شیوه‌های عملکردی این منطق، اشاره می‌شود.

یکی از شاخصه‌های مناسک عزاداری، جایگاه افراد مقدس در آن است. افرادی که علیرغم مقدس بودن، به مثابه انسانی معمولی در این دنیا زندگی کرده‌اند و تجربه‌های روزانه و جریانات حیاتشان، تفاوتی با یک فرد عادی ندارد. اصولاً انسان‌ها با اموری که ملموس و عینی بوده و قابلیت درک و فهم محسوس و خودی داشته باشند، بیشتر ارتباط برقرار کرده و علقه می‌بندند. همین امر، نوعی هم‌ذات‌پنداری را برای عزادار پدید می‌آورد. این هم‌ذات‌پنداری قبل از اتصال به امر قدسی، امری این‌دنیایی و تجربه مشترک از افراد همانند خود را در فرد عزادار تداعی می‌کند. به بیانی دیگر، افرادی مقدس که با وجود زیست دنیایی همانند افراد جامعه، در مواجهه با موانع، محدودیت‌ها، فشارها، رنج‌ها و مشکلات، به تناسب عقاید و باورهای الهی خود، با آنها دست و پنجه نرم کرده، تمام این مصائب و دردها را متکفل معناهای عمیق و متعالی دانسته و توأمان با تلاش و امید به مسیر زندگی دنیایی ادامه داده‌اند.

از دیگر نکاتی که در این آیین دیده می‌شود، ارجحیت بُعد اجتماعی و جمعی آن است. مجالس عزاداری غالباً به صورت جمعی برگزار می‌شود و این اجتماعات، شورآفرین، هیجان‌انگیز و مطلوب تمایلات آرمانی نه تنها امر متعالی و قدسی، بلکه امری انسانی و دنیایی است. از سوی دیگر، آزادی قابل توجهی در آداب برگزاری این آیین

نسبت به آیین‌های دیگر دین وجود دارد. چنانچه می‌توان عزاداری را در الگویی از فرهنگ‌های عرفی نیز انجام داد و چارچوب رفتاری واجبی برای آن در نظر گرفته نشده است. لذا فرد می‌تواند بدون انجام مقدماتی لازم، فرمی خاص و قواعدی یک شکل در برگزاری این آیین، مشارکت داشته باشد. این سیالیت و انعطاف، جذابیتی مضاعف برای برپایی و شرکت در آیین‌های عزاداری را در پی داشته است. از جمله دلالت‌های دیگر در فهم منطق چرایی جایگاه محوری مراسمات عزاداری ماه محرم در میان باورمندان، وجه انحصاری و متمایزکننده این آیین است. گویا جماعت شیعه در طول تاریخ، به این نتیجه رسیده که عزاداری از مؤلفه‌های تمایزبخشی مهم جریان شیعی با سایر مذاهب است و این تمایزبخشی در زنده نگاه داشتن آرمان تشیع، که همان برحق بودن، پذیرش و تاسی به پیشوایان مقدس است، تأثیر بسزایی داشته و دارد. تمامی این عوامل در کنار یکدیگر هویت و حیثیتی خاص به آیین‌های عزاداری محرم و شهادت امام حسین علیه السلام و یارانشان داده و موجب شده‌اند که در عموم افراد جامعه شیعی، اهمیتی ویژه و خاص، جهت برپایی سنت عزاداری، آن هم تحت هر شرایط و موقعیتی و در هر قشر و طبقه‌ای را شاهد باشیم.

آیین عزاداری ماه محرم در جامعه ایرانی

جامعه ایران به عنوان جامعه‌ای دینی شناخته می‌شود. طبق آمار، ۹۹/۶ درصد افراد جامعه ایران مسلمان و حدود ۳/۰ مسیحی، یهودی و زرتشتی و از میان مسلمانان، حدود ۹۲ درصد دارای مذهب تشیع هستند (دائرة المعارف ویکی پدیا، اسلام در ایران). آیین و مناسک مذهبی و به خصوص سنت عزاداری و زیارت، به قدری در زندگی روزمره جامعه ایرانی ساری و جاری هست که غالباً برای افراد، امری عادی به نظر می‌رسد و لذا برگزاری این مناسک برای عموم افراد جامعه، امری بدیهی تلقی می‌شود. در حالی که مناسک و آیین یکی از ارکان اصلی حیات اجتماعی انسان هستند و از خلال آیین‌هاست که فرهنگ و معنا تولید شده و در افراد درونی می‌شود (رحمانی، ۱۳۹۴: ۴). عزاداری ماه محرم، یکی از این آیین‌هاست. واقعه کربلا و رخداد شهادت امام حسین علیه السلام و یارانش در

عاشورا، درگذرا از منشور فرهنگ کهن ایرانی، طیف رنگینی از مراسم عزاداری در ماه محرم را تشکیل می‌دهد. این مراسم، بزرگترین و گسترده‌ترین مراسم سنتی مذهبی و یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های میراث فرهنگی معنوی در ایران است که در ژرفترین لایه‌های فرهنگ ایرانی، با باورهای مذهبی مردم درمی‌آمیزد و در پهنه متکثر و متنوع سنت‌ها و آداب و رسوم ملی و منطقه‌ای، رواج می‌یابد (خانمحمدی و یوسفی، ۱۳۹۶: ۸).

آداب و رسومات عزاداری به تناسب تعدد فرهنگ اقوام تشکیل دهنده ایران، تنوع و تکثر در شکل برگزاری داشته و دارد. در این میان، برخی موقعیت‌ها و شرایطی نظیر جنگ، قحطی، منع‌های حکومتی، تنش‌های مذهبی، رویدادهای سیاسی و اجتماعی، به اقتضائات رویدادهای مختلف در طول تاریخ بر چگونگی انجام این مراسمات سایه افکنده و خود را تحمیل کرده است. جالب اینکه در نهایت مومنان و عزاداران توانسته‌اند با روش‌هایی خلاقانه و در قالب و فرم‌های متفاوت، راهی برای برپایی آیین‌های عزاداری ماه محرم در هریک از این موقعیت‌ها بیابند. در عین حال می‌توان ادعا کرد، تجربه شرایط شیوع بیماری همه‌گیر همچون کرونا، برای عموم مردم و خصوصاً نسل جوان کشور، بی‌سابقه است. بیماری که به تناسب عوارض و سیستم کارکردی اش، نوع و سبک زندگی افراد را در جهات مختلف تحت تأثیر قرار داده است. مجالس و مراسمات مذهبی نیز از این امر مستثنی نیست. همین امر که به عنوان مؤلفه‌ای موثر و جدید در فرهنگ‌های مختلف عزاداری در ایران ورود پیدا کرده، در ادامه محصول و تجربه‌ای ویژه از تجربه عزاداری را برای جماعت شیعی ایران فراهم آورد که لزوم بررسی و پژوهش‌های بیشتر، جهت شناخت و فهم بهتر سازوکارهای تأثیرگذاری را یادآور می‌شود.

بروز و ظهور پاندومی بیماری کرونا

تاریخ شروع، چگونگی شکل‌گیری و سابقه بیماری کرونا از جمله مواردی هستند که تاکنون مورد مناقشه متخصصین امر بوده و اطلاعات دقیق و یکسانی از آنها در دسترس نیست. گفته شده از ماه دسامبر سال ۲۰۱۹ / آذر ۱۳۹۸ ش، این ویروس از کشور چین و از شهر ووهان، مرکز استان هوبئی آغاز شده و با سرعت زیادی گسترش یافته و افراد وارگان

سلامت را کاملاً به خود درگیر کرد. پس از آن ویروس کرونا در سراسر جهان گسترش یافت (پاکزاد و اولیا، ۱۳۹۹: ۳۰). گسترش روزافزون این ویروس جهان را وارد مرحله جدیدی از مقابله با این بیماری کرد. راجع به شیوه شکل‌گیری، سرایت و آغاز این بیماری در ایران نیز ابهام وجود دارد و نظرات یکسانی از متخصصین امر شنیده نشده است. شاید بتوان گفته کیانوش جهانپور، رئیس مرکز روابط عمومی وزارت بهداشت، مبنی بر اینکه دو مورد مشکوک ابتلا به کرونا در قم مثبت گزارش شده را از اولین تأییدات رسمی وجود این ویروس در کشور دانست (جمهوری اسلامی، ۳۰ بهمن ۹۸). با تأییدات رسمی و شیوع جدی و عینی این بیماری، جامعه ایران نیز هرروزه با مرگ تعدادی از افراد مواجهه می‌شد. لذا در کنار توصیه‌های بهداشتی، وضع انواع قوانین و مقررات جدید از سوی حاکمیت، برای محدود کردن ارتباطات و تجمعات انسانی، به منظور جلوگیری از شیوع این بیماری واگیردار و کشنده، در دستور کار مقامات ذی صلاح قرار گرفت.

مواجهه مناسب مذهبی با بیماری کرونا

مجالس و مراسمات مذهبی که مستلزم حضور و تجمع افراد در یک مکان باشد نیز شامل مقررات محدود کننده شدند. با توجه به تقارن اسفندماه ۱۳۹۸ ش با ایام ماه رجب ۱۴۴۱ق، از اولین آیین‌های دینی که در چند ساله اخیر گسترش فراوانی در ایران داشته و بنا بر مقررات بهداشتی و حاکمیتی، حکم بر عدم برگزاری آن در سراسر کشور داده شد، مراسم مذهبی اعتکاف در سه روزه ایام البیض (۱۳، ۱۴ و ۱۵ ماه قمری رجب) بود. در همین حال، از دیگر مراسمات مذهبی که بنا به ملاحظات بهداشتی مربوط به بیماری کرونا، دستور بر لغو و عدم برگزاری آن داده شد، نمازهای جمعه در تهران و بسیاری از شهرهای کشور از جمعه ۹ اسفند ۱۳۹۸ بود (ایرنا، ۸ اسفند ۱۳۹۸) که این تعطیلی تا ماه‌ها بعد ادامه داشت. تعطیلی مساجد و عدم برگزاری نمازهای جماعت و مراسمات مختلف در آن نیز یکی دیگر از محدودیت‌های اعمال شده بود. برگزاری جشن‌ها در ماه شعبان، خصوصاً مجالس مولودی و شادمانی‌های جمعی نیمه شعبان، روز میلاد امام زمان علیه السلام، ممنوع و به حالت تعلیق درآمد. با ورود به ماه رمضان، جلسات مناجات خوانی

شبانه همراه با لغوبرگزاری مراسمات در مساجد و حسینیه‌ها با محدودیت مواجهه شد و برگزار نشدند. در کنار این محدودیت‌ها و تعلیق‌ها و از ابتدای شیوع بیماری، زیارت در زیارتگاه‌ها و بارگاه‌های مقدس نیز محدود شد و حضور در صحن و حیاط‌های این اماکن نیز تنها با شرایط خاصی امکان پذیر بود. تمامی این رویدادها در کنار هم و آن هم به گونه‌ای بی سابقه، شوکی ناگهانی را بر بدنه قشر مذهبی و خصوصاً دسته‌ای از افراد خود کرده با انجام دائمی مناسک، وارد کرد. به گونه‌ای که با نزدیک شدن به شب‌های قدر و ایام شهادت امام علی علیه السلام، هیجانات و احساسات معنوی جامعه دینی از فاصله گرفتن و عدم شرکت مستقیم در مجالس و مکان‌های مذهبی، به غلیان درآمد. این هیجانات در غالب انتظار و بعضاً اعتراض برای مجوز دادن در برگزاری مراسم‌های این ایام بروز و ظهور پیدا کرد و از زبان علما، خطبا، مداحان و افرادی از این دست که به هرنحوی، تربیونی در اختیار داشتند، شنیده می‌شد. در همین راستا و با توصیه رهبرانقلاب مبنی بر همدلی مسئولان تصمیم‌گیر در ستاد ملی مقابله با کرونا با احساسات مذهبی افراد جامعه و اهمیت مسئله دعا و عبادت در سطح فردی و اجتماعی (تسنیم، ۲۱ اردیبهشت ۹۹)، اجازه برگزاری مجالس جمعی ایام شب‌های قدر که مقارن با اواخر اردیبهشت ماه ۱۳۹۹ ش بود، با رعایت مقرراتی خاص و در زمانی محدود داده شد (ایرنا، ۲۲ اردیبهشت ۹۹). بعد از مدتی، زیارتگاه‌ها از حالت تعطیلی و بسته بودن درآمد و از اوایل خرداد ۱۳۹۹ ش، همراه با صدور پروتکل خاصی نسبت به چگونگی فعالیت زائران، مجوز بازگشایی را گرفتند (ایرنا، ۴ خرداد ۹۹). در این میان و در طول همین چند ماه که جامعه دینی ایران، مجبور به اعمال تغییرات اجباری در شیوه مواجهه با مناسک و آیین‌های مذهبی شده بود، شاهد ارائه نظرات، تحلیل‌ها و در مواردی کشمکش‌ها و منازعاتی از سوی جریان‌های فکری مختلف نیز بود. این امر چه در سطوح عامه مردم و چه در اقصای علما، نخبگان، متخصصان و مسئولان حکومتی جریان داشت. عمده این مباحث نیز ذیل چگونگی ادراک و تغییرات احتمالی باورهای متدینین و همچنین چگونگی اعمال تغییرات در مناسک مذهبی (به طور ویژه زیارت و زیارتگاه‌ها و مجالس جمعی عزاداری)، در موقعیت شیوع بیماری کرونا بیان شده و انتشار می‌یافت. بدیهی است که پرداختن به

این موضوع، پژوهشی مستقل را می‌طلبد و در چارچوب این مقاله قرار نمی‌گیرد. به هر تقدیر، عمده مناسبت‌های مذهبی ماه‌های قمری (از ماه رجب تا شروع ماه محرم)، همانند اکثر رویدادهای اجتماعی کشور به صورت مجازی و غیرتجمعی و در اشکال مختلف فضای مجازی خود را تعریف کرده و به اجرا درآوردند. با نزدیک شدن به ماه محرم، تب و تاب و هیجانات دوباره‌ای بر جامعه مستولی شد. تب و تابی که به تناسب اشتیاق بدنه افراد جامعه شیعی ایران در برگزاری مراسمات عزاداری ماه محرم و نگرانی از عدم برگزاری آن شکل می‌گرفت. همانطور که اشاره شد، آیین‌های عزاداری ماه محرم در کنار سنت زیارت، از مهمترین مکانیزم‌های هویت‌دهی جماعت شیعی در طول تاریخ بوده است. هویتی که هر ساله و در ایام ماه محرم باز تولید شده و با شیوه‌ای منحصر به فرد، موجب استمرار باورها و اعتقادات مذهبی شیعه می‌شود. این ویژگی‌ها، آیین‌های عزاداری ماه محرم (وصفر) را با تعصب خاص همراه کرده است. تعصبی که به شکل حساسیت و نگرانی در نحوه برگزار کردن این مناسک عزاداری در شرایط بیماری کرونا خود را نشان می‌داد. نتیجه این رویکردها، اتخاذ استراتژی‌های تعلیق، تحدید و تغییر در مجالس عزاداری اولین سال مواجهه با پاندمی کرونا بود. استراتژی‌هایی که هر یک، همراه با خلاقیت‌ها و نوآوری‌های خاصی همراه شدند.

مقررات و شرایط ویژه برگزاری مراسمات عزاداری با وجود احتمال شیوع بیماری کرونا در محرم ۱۳۹۹ ش/ ۱۴۲۲ ق

با وجود بحران شیوع بیماری کرونا در ایام دهه اول محرم سال ۱۳۹۹ ش (۳۱ مرداد ۱۳۹۹ الی ۹ شهریور ۱۳۹۹)، آیین‌نامه ویژه‌ای از طرف ستاد ملی مدیریت و مقابله با بیماری کرونا زیر نظر وزارت بهداشت ابلاغ شد. این قوانین موارد زیر را شامل می‌شدند: ۱- دسته‌های عزاداری در محیط‌های باز با حفظ فاصله فیزیکی بین هر فرد به اندازه چهارمتر مربع (از هر طرف یک و نیم متر) قرار گیرند؛ ۲- زدن ماسک برای عزاداران حسینی در تمام مراسم و محافل ضروری است؛ ۳- افراد مسن و دارای بیماری‌های مزمن از شرکت در مجالس عمومی خودداری کنند؛ ۴- برگزاری مراسم در فضای باز اولویت اصلی مجالس

حسینی باشد، در صورت اضطرار در محیط‌های بسته می‌بایست یک چهارم ظرفیت مکان و با حفظ فاصله فیزیکی برگزار شود (هرچقدر ارتفاع سقف محیط‌های بسته بلندتر باشد مثل ۶ یا ۸ متر، به فضای باز نزدیک‌تر است. مسئله اصلی تهویه هوا است)؛ ۵- حرکت هیات‌ها از یک هیات به یک هیات دیگر و تجمع هیات‌ها، یکی از عواملی است که به شدت در انتقال کرونا موثر است و نباید صورت گیرد؛ ۶- جهت زنجیرزنی در دسته‌های عزاداری، حتماً از زنجیرهای شخصی استفاده شود و یا زنجیرها به اشخاص تا پایان دهه عزاداری واگذار شود تا زنجیرها بین افراد دست به دست نشود؛ ۷- طبل، سنج، دمام و دیگر ادوات به دلیل تحرک بالای افراد و تجمع افراد یکی از عوامل انتقال کرونا هستند و نباید مورد استفاده قرار بگیرند؛ ۸- تمهیداتی انجام پذیرد که در هنگام ورود و خروج عزاداران از مجالس، تجمع نباشد و مردم به نوبت و با فاصله وارد یا خارج شوند؛ ۹- حتی الامکان نذورات حسینی به سمت کمک‌های مومنانه و توزیع مواد غذایی درب منازل برود، اگر در جایی نذر غیر قابل تغییر بود، با نظارت کارشناس‌های بهداشتی پخت و توزیع صورت بگیرد و به صورت بیرون برد در ظرف‌های یکبار مصرف به نحوی توزیع شود که تجمع مردم را به دنبال نداشته باشد. (آنا، ۱۵ / ۵ / ۹۹). به تناسب این آیین‌نامه بهداشتی که با توصیه‌های موکد رهبرانقلاب مبنی بر رعایت ضوابط ستاد ملی کرونا همراه بود (جمهوری اسلامی، ۱۰ مرداد ۱۳۹۹)، بسیاری از هیات‌های مذهبی سعی در تناسب و همراهی شیوه برگزاری مراسمات عزاداری با این قوانین و ضوابط را کرده و موجی از تغییرات در فرم، قالب و ابزار مورد استفاده در برگزاری مجالس عزاداری صورت گرفت. در ادامه به برخی موارد ایجاد شده در غالب این تغییرات و همراهی‌ها، اشاره می‌شود.

ماسک و وسایل متناسب بیماری کرونا با نمادهای عزاداری محرم

از زمان شروع بیماری کرونا، یکی از توصیه بهداشتی به افراد، استفاده کردن از پوشش ماسک صورت در مواقع حضور در جامعه بود. به تناسب این توصیه، انواع مدل‌های ماسک با اشکال و طرح‌های مختلف مناسب با تمامی سنین تولید و عرضه شد. یکی از مدل‌هایی که چند روز مانده به ماه محرم، در بازار عرضه شد، ماسک‌هایی به رنگ

مشکی و با طرح واژه‌هایی از جملاتی چون (یا حسین شهید، یا شهید کربلا، یا حضرت علی اصغر، یا حضرت رقیه) بود.

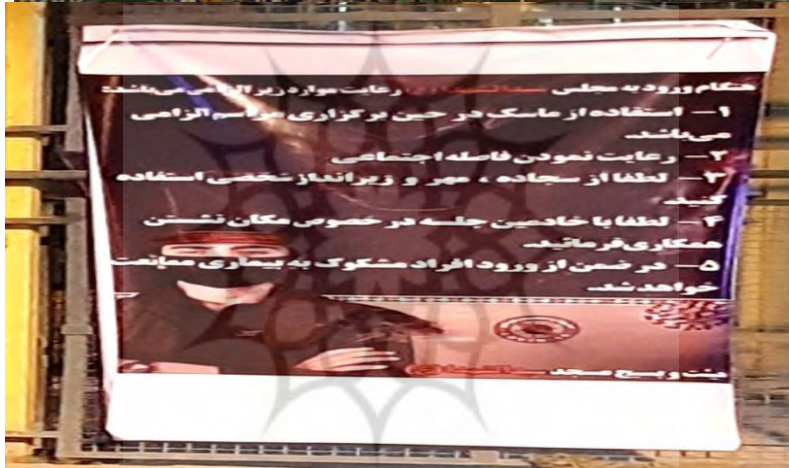
(تصویر از نگارنده، محرم ۱۳۹۹ ش، شهری)

تابلو و بنرهایی با توصیه‌های بهداشتی

هر ساله و به تناسب شروع ماه محرم، مجموعه‌ای از کتیبه‌ها، پرچم‌ها، بنرها و تابلوها برای آذین‌بندی هیات‌های عزاداری و همچنین تزیینات کوی و برزن و خیابان‌های شهر، توسط گروه‌های مردمی و مسئولان شهرداری، مورد استفاده قرار می‌گیرد. به این آذین‌بندی‌های همیشگی ماه محرم، متناسب با رویدادی مهم روز، جملات، اشعار و تصاویر جدید اضافه می‌شوند. به عنوان نمونه، شهادت سردار قاسم سلیمانی که چند ماه بعد از ماه محرم (۱۳۹۸) صورت گرفت، یکی از این رویدادها بود که باعث شد، استفاده از تصاویر و سخنان ایشان، پای ثابت بسیاری از آذین‌بندی‌های مجالس عزاداری و معابر عمومی در ماه محرم شود. در کنار این رویداد ملی، همه‌گیری بیماری کرونا، چند هفته بعد از شهادت سردار سلیمانی شروع شد. از همین رو توصیه به رعایت امور بهداشتی جزو لاینفک آگهی‌های برگزاری مجالس عزاداری هیات‌ها شد. لذا مجموعه‌ای از این توصیه‌ها در غالب کتیبه‌ها، پارچه نوشت‌ها، پرچم‌ها و بنرهای تبلیغاتی در این سال و به صورت خاص با نوشته‌هایی در باب توصیه‌های بهداشتی و چگونگی رفتار و اعمال عزاداران در مجالس عزاداری همراه بود.

(تصاویر از نگارنده، محرم ۱۳۹۹ ش، تهران)

انجام اعمال بهداشتی ویژه به هنگام ورود به مراسم

یکی از اقدامات درمبادی ورودی اغلب هیات‌هایی که تصمیم به برگزاری مجالس عزاداری با وجود این بیماری در محرم امسال کردند، استقرار افرادی جهت انجام امور بهداشتی برای عزاداران بود. درگیت‌های ورودی به دست‌های افراد ضد عفونی زده، تب افراد با تب‌سنج سنجیده شده و از ورود افراد بدون ماسک به مکان برگزاری مراسم جلوگیری به عمل می‌آمد و اگر اشخاص ماسک به همراه نداشتن، به آنها ماسک اهدا می‌شد تا در هنگام ورود از آن استفاده کنند.

نشستن با فاصله و زدن ماسک توسط عزاداران

نشستن و قرار گرفتن با فاصله عزاداران در مجلس و دسته‌جات عزاداری و زدن ماسک توسط ایشان، یکی دیگر از تغییراتی بود که به صورت عام و عمومی برای هماهنگی با رعایت پروتکل‌های بهداشتی در هیات‌های عزاداری امسال ایجاد شده بود.

photo : Hamed Jafarnejad

(تصویر از حامد جعفرنژاد، تسنیم، ۱۱ شهریور ۱۳۹۹)

برگزاری مراسم در فضاهای باز

در راستای عمل به دستورالعمل‌های بهداشتی و قرار نگرفتن جمعیت در یک محیط بسته، بسیاری از هیات‌های عزاداری به برگزاری مراسمات خود در محیط‌های باز و غیر مسقف روی آوردند. لذا مراسمات در حیاط‌های امازاده‌ها، مساجد، مدارس، دانشگاه‌ها، پادگان‌ها، پارکینگ‌ها، پارک‌ها، کوچه‌ها، محل قبور شهدا و در هر فضایی خارج از هر ساختمان یا مکانی که سقف دار باشد، برگزار شد. لذا آذین‌بندی که هر ساله و به مناسبت آغاز دهه محرم، در مکان‌های بسته و مسقف برگزاری مراسمات صورت می‌گرفت، به این فضاهای باز و عاری از سقف منتقل شد.

(تصاویر از نگارنده، ماه محرم ۱۳۹۹ ش، تهران)

انواع راهبردها در برگزاری هیات‌های عزاداری

با توجه به شیوع بیماری کرونا در محرم سال مذکور، متولیان هیات‌ها، استراتژی و شیوه‌های متفاوتی را برای چگونگی برگزارکردن مجالس و دسته‌های عزاداری^۱، درپیش گرفتند. برخی هیات‌ها، به صورت کلی برگزاری هرگونه مجلس عزاداری را حذف و به حالت تعلیق و تعطیل درآوردند. بعضی دیگر، که اکثریت هیات‌های عزاداری را تشکیل می‌دادند، رویه تغییر در شیوه برگزاری مراسم در تمامی دهه اول محرم درپیش گرفته و سعی در مناسب سازی محیط و شرایط، به تناسب پروتکل‌های بهداشتی اعلام شده، کردند. در این میان، هیات‌هایی نیز بودند که مجالس عزاداری را محدود به روزهای عاشورا و تاسوعای حسینی کرده و در باقی روزهای دهه اول مراسمی برگزار نکردند.

۱- اتخاذ راهبرد تغییر برای هیات‌های عزاداری در ایام کرونا؛ برگزاری مجالس روضه در جمع‌های کم‌تعداد و در پشت بام منازل، کوی و برزن‌ها

یکی از اشکال و فرم‌های جدید هیات‌های عزاداری محرم امسال، مراسمی بود که در پشت بام خانه‌ها و درکوی و برزن‌های سطح شهر دیده می‌شدند. مجالسی که با حضور افراد کم، با رعایت موارد بهداشتی و در جمع‌های کوچک گردهم آمده بودند. از اهداف برگزاری اینگونه مجالس عزاداری، ایجاد فرصت و موقعیت جهت حضور افراد به صورت گروهی (حتی در گروه‌های کوچک) و جمعی و در مکانی که تداعی کننده هیات باشد و در عین حال، بی‌نیاز شدن از حضور افراد در هیات‌هایی بزرگ و با ازدحام زیاد و جمعیت متراکم بود.

۱-۲- برگزاری هیات‌ها و روضه‌های خانگی (خانوادگی)، با عنوان هر خانه یک حسینیه

برگزاری هیات و روضه‌های خانگی، شیوه و روشی مرسوم، در میان مومنان و جامعه ایرانی بوده و هست. مجالسی که توسط زنان و مردان و در قالب هیات‌های دوره‌ای و یا

۱. یکی از ضوابط مجالس عزاداری ماه محرم، در اغلب هیات‌های عزاداری، راه‌اندازی دسته‌های عزاداری سینه‌زنی یا زنجیرزنی، با حضور و حرکت عزاداران درکوی و برزن و بیرون از محل برگزاری سخنرانی و روضه‌خوانی بعد از آن است.

هفتگی در منازل افراد برپا می‌شود و همچنان نیز برقرار است. تفاوتی که شرایط بیماری کرونا در این مجالس ایجاد کرد، اعمال تغییرات و گسترش برگزاری هیات‌های خانوادگی بود. با این توضیح که به علت شیوه سرایت این بیماری و وجوب فاصله گرفتن افراد، دیگر امکان حضور تعداد زیاد نفرات در هیات‌های خانگی هم وجود نداشت. همین امر موجب سوق دادن برخی افراد به سمت برگزاری هیات‌های خانوادگی و محدود به افراد نزدیک و اعضای خانواده در محرم امسال شد. تشکیل اینگونه مجالس که با توصیه‌های برخی علمای دینی نیز همراه بود (به عنوان نمونه توصیه مدیرکل تبلیغات اسلامی یزد: مهر، ۲۷ مرداد ۱۳۹۹؛ دیده‌بان ایران، ۲۰ مرداد ۱۳۹۹)، منازل همانند هیات‌های عزاداری با پارچه‌های مشکی و پرچم‌های عزاتزین شده و با حضور فردی سخنران و یا مداح و یا هردو، مراسم عزاداری شکل می‌گرفت.

۱-۳- برگزاری هیات و روضه‌های مجازی

یکی از تغییرات عمده‌ای که با شیوع بیماری کرونا در تمامی سطوح برنامه‌های آموزشی و اجرایی که به نوعی نیاز به حضور و ارتباط بین افراد در یک زمان و مکان معین داشت ایجاد شد، رونق گرفتن بی‌سابقه و گسترده از انواع ابزارهای ارتباطی در فضای مجازی و پیام‌رسان‌های مختلف بود. آموزش‌های مدارس و دانشگاه‌ها، ارائه برنامه‌های متنوع آموزشی در زمینه‌های مختلف، مجالس عزای و ترحیم و نظایر اینها از اولین مواردی بودند که به گونه‌ای وسیع، تجربه برگزاری در فضای مجازی را به خود دیدند. برگزاری مجالس مذهبی مولودی و جشن‌های ماه‌شعبان به صورت مجازی، از مواردی بود که در آغاز شیوع بیماری کرونا جرقه آن زده شد و با مناسبت‌های ماه رمضان (شب‌های قدر و ایام شهادت امام علی علیه السلام)، جایگاه ویژه خود را در بین مردم پیدا کرد و در ادامه به یکی از گزینه‌های رایج در برگزاری مجالس عزاداری ماه محرم تبدیل شد. این مجالس که پوستری اطلاع‌رسانی آن شامل زمان، افراد سخنران و روضه‌خوان و لینک آدرس برگزاری اینترنتی بود، از طریق رسانه‌ها دست به دست شده و انتشار می‌یافت. در این شیوه برگزاری، افراد به تنهایی و یا در حضور افرادی محدود، سخنرانی، روضه‌خوانی و مداحی کرده و بقیه افراد که در هر مکانی بودند، به صورت انفرادی و از طریق رسانه پیشرو (موبایل، لب‌تاپ و نظایر

آنها) به استماع و تماشا می پرداختند. برگزاری مجالس عزاداری ماه محرم در بیت رهبری^۱، با حضور انحصاری ایشان، سخنران و مداح صورت گرفت و به صورت مجازی در رسانه‌ها انتشار یافت، از مصادیق استفاده از این شیوه، در برگزاری هیات‌های عزاداری محرم سال ۱۳۹۹ و به تناسب رعایت موارد بهداشتی در شرایط ایجاد شده، محسوب می‌شود.

(تصویر: سایت عصرایران، ۹۹/۵/۱۱)

۴-۱- برگزاری هیات‌های ماشینی

یکی از تغییرات تقریباً بی‌سابقه در فرم آیین عزاداری‌های ماه محرم به دلیل ایجاد فاصله و عدم ایجاد مواجهه نزدیک فیزیکی بین افراد، برگزاری دسته‌های عزاداری ماشینی بود. در این فرم از مراسم عزاداری، مجموعه‌ای از خودروها که سرنشین‌هایی غالباً به صورت افراد خانواده داشتند، در ردیف و ستون‌هایی به همراه پرچم و نمادهای عزاداری امام حسین علیه السلام، در خیابان‌ها حرکت کردند. در واقع هر یک از این خودروها به عنوان عضوی محسوب می‌شدند که در دسته عزاداری قرار گرفته‌اند. پیش‌تر و در ایام شب‌های ماه رمضان (اردیبهشت ۱۳۹۹ ش)، برای اولین بار در ایران، مجلس مناجات و

۱. هر ساله، با حضور ایشان و در شب‌های هفتم تا دوازدهم ماه محرم و با همراهی جمعیت انبوهی برگزار می‌شد.

روضه خوانی خودرویی برگزار شد. شکل و فرم آن نیز به این صورت بود که افراد در خودروهای شخصی و در مکانی نسبتاً وسیع به ردیف می‌ایستادند و در طرف مقابل، سکویی قرار داشت که محل استقرار تریبون و اجرای برنامه، برای افراد حاضر در خودروها بود. البته اتخاذ این مدل از مراسمات در آیین‌ها و مناسبت‌های دینی دیگر مذاهب، خصوصاً در مسیحیت هم سابقه داشته و آنها نیز به این شیوه از اجرای مراسم در ایام کرونا روی آورده بودند. در این میان، با توجه به عدم استقبال مناسب مخاطبان از این شیوه برگزاری مجالس، در ماه رمضان این سال کرونایی، مجالس عزاداری محرم، دیگر به این شیوه برگزار نشد. با این حال، شاهد برگزاری دسته‌های عزاداری در مواردی محدود و با توضیحی که گذشت، در برخی از خیابان‌های تهران بودیم.

(تصویر: برگزاری جلسه مناجات خوانی ماه رمضان با حضور سعید حدادیان، پارک ارم، اردیبهشت ۱۳۹۹: سایت مشرق نیوز)

(تصویر: دسته عزاداری ماشینی هیات انصارالقائم تهران در روز تاسوعای حسینی، ۸ شهریور ۱۳۹۹: سایت مشرق نیوز)

۵-۱- برگزاری دسته‌های عزاداری بدون جمعیت (حسینیه‌های سیار)

یکی از امتدادهای مجالس سخنرانی و روضه خوانی ماه محرم، برگزاری دسته‌جات سینه‌زنی و زنجیرزنی عزاداران در بیرون از مکان هیات و حرکت در کوچه و خیابان‌ها است. این دسته‌های عزاداری که در واقع، نمایش بیرونی و علنی آیین عزاداری‌های ماه محرم بودند به علت شرایط کرونا، دستخوش تغییراتی در شیوه انجام شده بود. در کنار ماسک زدن و با فاصله ایستادن افراد در دسته‌های عزاداری، خلاقیتی دیگر از سوی برخی از مداحان و در برخی شهرهای کشور، در چگونگی برگزاری این دسته‌های عزاداری شکل گرفت. شیوه‌ای که با عنوان حسینیه‌های سیار، نامگذاری و شناخته شد. در این شیوه، دسته عزاداری از مجموعه سیستم صوتی و پخش صدا که بر یک خودرو قرار گرفته بود به همراه افرادی انگشت شمار برای هدایت و پشتیبانی ابزارآلات و یک مداح تشکیل می‌شود. این حسینیه‌های سیار، در ایام دهه اول ماه محرم امسال، در محله‌های مختلف شهر حرکت کرده و افراد در مقابل منازل و محل کسب و کار خود با سینه‌زدن و تکرار اشعار، با مداح همراهی می‌کردند. همانند شیوه برگزاری دسته‌های عزاداری در سال‌های گذشته، غالباً این حسینیه‌های سیار در طول مسیر، مدتی را در مکان‌هایی توقف کرده و در همین

حین مداح روضه خوانی کرده و پس از مدتی، دوباره به حرکت خود ادامه می داد که این بار مداح، شعرخوانی متناسب با سینه زنی را انجام می داد.

(تصویر: خبرگزاری فارس، تکیه سیار محمود کریمی، شب اول ماه محرم، ۳۱ مرداد ۱۳۹۹)

(تصویر از نگارنده، ماه محرم ۱۳۹۹ ش، تهران)

۲- اتخاذ راهبرد تحدید برای هیات‌ها در ایام کرونا

یکی دیگر از رویکردهای سه‌گانه در مواجهه با شرایط کرونا، از سوی برخی متولیان هیات‌های عزاداری، اتخاذ استراتژی تحدید، در برگزاری مجالس عزاداری بود. در این نوع از مواجهه، علاوه بر محدودیت‌هایی که شرایط بیماری کرونا در شیوه برگزاری مجالس تحمیل کرده بود، زمان و ایام برگزاری مراسم عزاداری نیز توسط بانیان و دست‌اندرکاران هیات‌ها محدودتر شد.

(تصاویر از نگارنده، محرم ۱۳۹۹ش، تهران)

۳- اتخاذ راهبرد تعلیق برای هیات‌ها در ایام کرونا

برخی هیات‌های عزاداری، رویکرد تعلیق را انتخاب کردند. در این رویکرد، که غالباً با مضامین خجالت‌زدگی و با ادبیات حسرت‌گونه^۱ همراه بود، برگزار نکردن مجالس عزاداری به صورت علنی و در محفل عمومی، اعلام شده و برپایی مجالس، به صورت غیرحضوری، مورد توجه قرار گرفته است. در عین حال، حرفی از حذف کامل مجالس عزاداری ماه محرم به میان نیامده و براین مطلب با عبارت‌هایی نظیر «هیات تعطیل نیست» و اختصاص هزینه برپایی مجالس عزاداری دهه اول محرم به خدمات

۱. عباراتی نظیر «حسین جان حلالمان کن».

عام‌المنفعه، تأکید شده است.

(تصویر از نگارنده، محرم ۱۳۹۹ ش، تهران)

مروری بر رخدادهای مهم مرتبط با چگونگی برگزاری مجالس و آیین‌های عزاداری ماه محرم در اولین سال مواجهه با شرایط پاندمی ویروس کرونا

آیین‌ها از منظر هم‌زمانی، نوعی ایستایی و ثبات را نشان می‌دهند، اما در بستر زمان بیانگر نوعی پویایی و سیالیت برای انطباق با شرایط جاری هستند. آیین‌ها در خلال زمان، بسط پیدا کرده و تغییر می‌کنند، زیرا از یک سو تغییر جامعه در آنها انعکاس می‌یابد و از سوی دیگر تغییرات در آیین‌ها مشروعیت پیدا می‌کنند (دورکیم، ۱۳۸۳ به نقل از رحمانی، ۱۳۹۷ الف: ۱۷). آیین عزاداری خصوصاً عزاداری‌های ماه محرم، از قدیمی‌ترین، محوری‌ترین و مداوم‌ترین آیین‌های مذهب تشیع در بین پیروانشان بوده و هست. آیینی که در طول تاریخ و با انعطافی مثال‌زدنی، توانسته خود را در قالب فرم و

اشکال مختلف و به تناسب فرهنگ ملل واقوام مختلف به نمایش درآورد. همچنین مناسک عزاداری، درمیانه انواع موقعیت و شرایط سیاسی، حکمرانی و اجتماعی و با فراز و نشیب دروسعت و چگونگی برگزاری، همچنان توانسته است، شورانگیزی و فوق العادگی خود را حفظ کرده و به حیات خود ادامه دهد. دراین میان، ایام عزاداری محرم یکی از مهمترین فضاها برای شناخت جامعه و فرهنگ ایرانی و تحولات آن است (رحمانی، ۱۳۹۷: ۱۵۹). تحولاتی که گاه باید درزمینه شیوه‌های حکمرانی و رخدادهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و گاه در شرایط تحمیل شده طبیعی و جوی پیش آمده در محیط مورد ارزیابی قرارگیرد. این شرایط می‌تواند قرارگرفتن ایام محرم در یکی از فصول سال باشد^۱، که باعث تغییرات شیوه برگزاری آیین عزاداری به تناسب شرایط آب و هوایی و یا پیدایش ناگهانی یک بیماری مسری و همه‌گیر، چون بیماری کرونا می‌شود. دراین شرایط و با وجود موانع و تحمیلات این بیماری، مجموعه‌ای از نظرات و پیشنهادهای خلاقانه درباره چگونگی شیوه برگزاری مراسمات عزاداری ماه محرم در سال ۱۳۹۹ ش، در رسانه‌ها و خصوصاً فضای مجازی شکل گرفت. نظراتی که در رسانه‌های مختلف مطرح و مورد بحث، پذیرش، رد و یا تأیید افراد قرار می‌گرفتند. از جمله می‌توان به سخنان حجت‌الاسلام پناهیان، از سخنرانان و خطبای مطرح و شناخته شده در سالیان اخیر، که ۴۰ روز مانده به محرم ایراد شد، اشاره کرد: «رفقا حدود ۴۰ روز تا محرم مونده، هر کس میتونه تو این چهل روز، زیارت عاشورا را بخونه که برای این حاجت که خدا امسال محرم، رونق عزاداری حسین علیه السلام را از ما نگیره. این بیماری‌ها و این موانع مانع نشه. خدایا به حق امام حسین و قسم به علی اصغرابا عبدالله حسین و دست‌های قلم شده ابوالفضل عباس، محرم امسال رو مثل ماه رمضان نکن. این دعا و درخواست شما تأثیر داره. می‌گن برای چی گریه می‌کنن؟ می‌گن مجلس حسینش رو می‌خاد. اگر بگن هر کدوم برید یه گوشه گریه کنید، بگید مگه فاطمیه هست؟ عاشورا رو باید شلوغ کرد. پیشنهاد دوم: اگر این گرفتاری‌ها بود و بحث فاصله اجتماعی و بحث تجمعات زیر سقف و... اولاً، میشه

۱. ماه‌های قمری به صورت چرخشی و در طول حدود سی سال، مقارن تمامی فصول سال قرار می‌گیرند.

هیات‌ها را در فضای باز برگزار کرد. همه پارک‌ها رو میشه تکیه کرد و به عزاداری پرداخت. هیات‌ها از زیر سقف برن بیرون و از یه مقدار عشقشون بزنن و تو محیط مانوس و مالوف همیشگی نباشن، ولی هیات رورونقشو کم نکنیم. در ثانی دسته عزاداری رورونق بدیم. راه میریم تو خیابون و با فاصله و ماشین‌ها و بلندگوها. اتفاقا محرم امسال رونقش بیشتر میشه. در بدترین شرایط ما میخایم راه بریم و با فاصله دو متر تو خیابون و روضه خون میخونه. کسی هم اون وسط دو کلمه میگه. بعدش منبر اونقدر اهمیت نداره که روضه اهمیت داره دیگه. امام فرمود، ۱۴۰۰ سال است که اسلام را این منبرها و روضه‌ها حفظ کردن و بعد فرمودن همین منبرها را روضه‌ها حفظ کردن. حالا دوتا حدیث بخونه. وسط راه رفتن و سینه زنی و زنجیر زنی مردم. شاید یه حسنی داشته باشه که همه عشق شما به حسین بفهمن و ببینن. بریم تو خیابان‌ها و ویابان‌ها و محوطه‌های باز و مهدی حسین را صدا بزنیم. چرا که بیاد ریشه کن میشه همه این بلاها (کانال علیرضا پناهیان در پیامرسان ایتا، ۲۶ تیرماه ۱۳۹۹)».

علاوه بر آن، موضوع برگزاری مراسمات عزاداری در شرایط بیماری کرونا به قدری در میان مومنان و خصوصا روحانیون دینی ایجاد دغدغه کرده بود که از مدتی مانده به آغاز ماه محرم، شاهد برگزاری نشست‌هایی برای بررسی چگونگی برگزار کردن این مراسمات، در ایام پیش رو بودیم. از جمله برگزاری نشست «کرونا و چالش‌های پیش روی هیات‌ها» که در کتابخانه آیت الله طبسی در شهر قم و با حضور برخی از علما و استادان حوزه علمیه تشکیل شد (تسنیم، ۴ مرداد ۱۳۹۹). در این نشست که با حضور افرادی نظیر حجج اسلام سید مهدی میرباقری و حسین انصاریان برگزار شد، در مجموع با ابراز ناراحتی از فشارها و تصمیمات حداکثری برای تعطیلی کامل مراسمات عزاداری در این سال، حاضرین خواستار برگزاری آیین عزاداری ماه محرم بر اساس رعایت پروتکل‌های بهداشتی و در عین حال شورانگیز و گسترده شدند (همان). در دیداری دیگر که وزیر بهداشت، دکتر نمکی، با جمعی از وعاظ و مداحان مشهور^۱ داشتند، تقریبا همگی افراد

۱. حجج اسلام پناهیان، عالی، صدیقی، مهدوی، سرلک، بی‌آزار و آقایان واعظی، طاهری، پویانفر و...

به برگزاری مراسمات عزاداری با ایجاد تغییرات و شیوه‌های جدید، متناسب با رعایت موارد بهداشتی تأکید کردند (انتخاب، ۹ مرداد ۱۳۹۹). چنین سخنانی، با مضمون تأکید بر برگزاری مراسمات عزاداری ماه محرم توأم با شیوه‌هایی منطبق بر رعایت ضوابط بهداشتی، از سوی بسیاری از علما و سخنرانان دینی صورت گرفت.^۱ در این میان، برخی از خطبا و سخنرانان نیز بودند که با ادبیاتی متفاوت و لحنی اعتراضی و بعضاً تند و تیز، به برگزاری مجالس عزاداری ماه محرم به هر قیمتی تأکید کرده، یا اثرگذاری جدی این بیماری در اینگونه مجالس را زیر سوال برده و یا این ویروس را سکولار و بهانه‌ای برای کم‌رنگ کردن آیین‌های دینی می‌دانستند.^۲ ناگفته نماند که این نگرش‌های متفاوت در چگونگی برگزاری آیین‌های عزاداری محرم در مواجهه با چالش بیماری کرونا، علاوه بر روحانیون و خطبای دینی در میان قشر مداحان و روضه‌خوانان نیز به صورت جدی در جریان بود. قشری که نظرات و عملکردشان در زمان معاصر، در زمینه‌های مختلف و از جمله در انعکاس مباحث موجود در میان عزاداران و در ادامه اتخاذ شیوه برگزاری مجالس عزاداری در شرایط پیش آمده، مهم و تأثیرگذار بود. انتشار این موضع‌گیری‌های متفاوت و گاه متناقض، بحث و گفت‌وگوهای متعدد و گاه همراه با تنش‌هایی تند و گزنده را در میان اقشار مختلف مردم فراهم می‌آورد که نمود بارز آن در کامنت‌هایی، ذیل مطالب مرتبط با مجالس عزاداری، در گروه‌ها و صفحه‌های مختلف مجازی، قابل مشاهده بود. البته در این میان، افرادی هم به دلیل شیوع این بیماری در جامعه، بر برگزار نشدن هیات‌های عزاداری در محرم امسال به عنوان آیینی مستحب تأکید می‌کردند و برگزاری آن را دلیلی بر مواجهه غیرعقلانی، غیراصولی و حتی خارج از خواست الهی و پیشوایان دینی می‌دانستند (به عنوان نمونه نک. جمهوری اسلامی، ۵ مرداد ۹۹). در این میان، یکی از مؤلفه‌های موثر در ایجاد مباحث مختلف در چگونگی برگزاری مجالس عزاداری، انتشار

۱. به عنوان نمونه سخنان حجت‌الاسلام سیدحسین مومنی، حجت‌الاسلام حامدکاشانی، حجت‌الاسلام حسینی قمی، آیت‌الله مهدی یثربی، آیت‌الله سیدعلی میلانی، آیت‌الله احمد علم‌الهدی و...
 ۲. به عنوان نمونه سخنان حجج‌الاسلام سید مهدی فقیه‌امامی، سیدعباس موسوی مطلق، سیدصادق غروی، شیخ مهدی حسن‌آبادی و...

تصاویر و اخبار مختلف از سفرهای تابستانی تعداد بی شماری از افراد بود که بدون رعایت شیوه نامه های بهداشتی و با تجمع فشرده جمعیت صورت می گرفت. این مطلب واکنش های فراوانی را در بین عموم مردم و عزاداران به دنبال داشت. به گونه ای که حتی برخی، عدم نظارت جدی برای جلوگیری از این سفرها در برابر وضع مقررات سخت در برگزاری مراسم عزاداری محرم قرار داده و انتقاد و اعتراض خود را نشان می دادند. به عنوان مثال، خواندن اشعار طنز توسط مجتبی رضائی، در جشن عید غدیر (۱۸ مرداد ۱۳۹۹) که اتفاقاً این مراسم با رعایت مناسب پروتکل های بهداشتی همراه بود: (انگاری هیات پره و پیروسه / روضه ناقل و شفا تو جاده چالوسه / راهی دریان، آره همه با نیت / خدایی دم همه گرم با این مدیریت / دم به دم ما / هیاتی ها / می شنویم از دوست و دشمن بد و بیراه / با دل و جون / توی میدون / هستیم و سهممونه تنها از این و اون / هیات امام حسین علیه السلام منطق داره / منطق رواز حضرت صادق داره ...). در همین ایام و در بحبوحه بحث های و دیدگاه های متفاوت، انبوهی از دل نوشته ها و اشعار بودند که در میان افراد و در فضای مجازی دست به دست شد و حاکی از دل تنگی و حسرت دوری از اماکن مقدسه و مراسمات روضه خوانی و سینه زنی و نگرانی از برگزار نشدن مراسمات ماه محرم داشتند: (حسی برای گفتن شعری جدید نیست / یک مصرع و خلاصه دلم تنگ کربلاست؛ واقعا دلواپسیم آقا / ماه محرم با خودت؛ یکسال را به خاطریک ماه زنده ام / دنیای من بدون محرم نمی شود؛ مولای من محرم نزدیک است / ما را از خدمت به حسین علیه السلام محروم نکن؛ به چه امیدی روزا رو میگذرونی؟ / رسیدن به روضه های محرمش؛ خدایا محرمواز ما نگیر؛ تا محرم مرا نگه دارید / دل من لک زده برای حسین؛ خدایا ما را به محرم ارباب برسان؛ تنها امید ما همان چند قطره اشک بر حسین توست / آن را از ما دریغ نکن و... و یا اشعاری بلند همچون: کرونا هست ولی پرچم تو پابرجاست / نفسی هست اگر، از اثر ذکر شماست / نکنند فکر کنی سینه زنانت مُردند...! / مجلس روضه تو باز محرم برپاست / این محرم عَلَمَت مثل همیشه بالاست / بآبی آنت و اُمی به لب نوکرهاست / ما مَرِیضیم که ذکر تو شفا ی دل ماست / اِسْمَت ارباب شهیدم به خدا رَمز بقاست / مرگ ما با کرونا نیست به وَاَلله حسین علیه السلام / آن زمان نیست که گویند ز ارباب جداست / مرگ ما هم وسط

روضه بیاید عشق است / لحظه‌ای که سرما بازیه دامان شماست / روز محشر همه حسرت‌زدگان می‌بینند / که حسین بن علی علیه السلام آمده، دنبال گداست / یادمان هست ولی محض تذکرگویی / اذن برپایی این روضه فقط با زهراست و... گسترش این مطالب، مباحث و شرایط جدید پیش آمده از بیماری کرونا، انتظار و توقعی جدی از سوی افکار عمومی جامعه، جهت مطالبه و شنیدن نظرات و آراء مراجع تقلید را فراهم آورده بود. در نهایت و چند روز مانده به شروع ماه محرم، پاسخ ایشان برای این سوال که برگزاری آیین‌های محرم در شرایط کرونا به چه صورتی باید باشد؟ در قالب عباراتی که به صورت اجمالی در تصویر زیر مشاهده می‌شود، منتشر شد.

دیدگاه علما و مراجع عظام تقلید درباره برگزاری آیین‌های محرم در شرایط کرونا

 <p>حضرت آیت‌الله جعفر سبحانی</p> <p>مسئولان سلامت جامعه باید برنامه‌ریزی کنند که عزاداری انجام بگیرد و سلامت جامعه نیز محفوظ بماند.</p>	 <p>حضرت آیت‌الله وحید خراسانی</p> <p>سعدان اهل بیت علیهم‌السلام و خصوصاً ائمه عزرائی حضورت سیدالهدای علیهم‌السلام نباید تعطیل شود ولیکن با رعایت احتیاط بهداشتی و آنچه متخصصین امر توصیه می‌کنند.</p>	 <p>حضرت آیت‌الله علوی کرمانی</p> <p>در شرایط فعلی که ویروس کرونا گسترش یافته است، لازم است با احتیاط و رعایت بهداشتی و مراقبت برجهای عزاداری و مراسم، نفس‌جاس عزاداری به روش‌های سنتسی با رعایت نکات بهداشتی یا به طرق نوین و ابتکاری انجام شود.</p>	 <p>حضرت آیت‌الله بهشتی</p> <p>در مجالس عمومی باید همه ضوابط بهداشتی با دقت تمام رعایت گردد. بدین معنا که فاصله اجتماعی بین حاضران منظور شود و ماسک‌های بهداشتی و دیگر لوازم بازدارنده از گسترش ویروس کرونا مورد استفاده قرار گیرد.</p>	 <p>حضرت آیت‌الله نوری همدانی</p> <p>با عزاداری را در شرایط خوب اجرای دستورات مسئولان متدین و معتمد ستاد کرونا آئانه می‌کنیم و رعایت مسائلی بهداشتی مثل فاصله‌گذاری و زدن ماسک و غیره یا عزاداری فاضل جمع است و متدین باید برای حفظ سلامتی خود و دیگران به توصیه‌های متخصصان بهداشت و درمان عمل نمایند.</p>	 <p>رهبر معظم انقلاب</p> <p>در عزاداری‌ها معیار آن چیزی است که ستاد ملی کرونا اعلام می‌کند. بنده هر چه آنها لازم بدانند مراعات خواهیم کرد. توصیه و تأکید من به همه عزاداران، هیئات، منبری‌ها و مداحان نیز این است که ضوابط ستاد ملی کرونا باید رعایت شود چرا که اگر همین مقدار مراقبت و کنترل هم سست شود، فاجعه‌های بزرگ بزرگ خواهد آمد.</p>
--	--	---	---	--	--

(تصویر: سایت ایسنا، ۹۹/۵/۲۹)

با انتشار نظرات مراجع تقلید، اکثریت علما، خطبا و مداحان مضامینی همانند سخنان رییس جمهور که دوگانگی (جان و نان) و (عزاداری و سلامت) را غلط دانسته و بر برگزاری مراسم عزاداری شهادت امام حسین علیه السلام در سراسر کشور همراه با رعایت دقیق پروتکل‌های بهداشتی تأکید کرده بود (تسنیم، ۴ مرداد ۱۳۹۹) را پذیرفته و منتشر کردند. همچنین تصریح حجت الاسلام محمد قمی، رییس سازمان تبلیغات اسلامی به عنوان

متولی اصلی امور مذهبی در کشور بر همین امر (میزان، ۲۱ مرداد ۱۳۹۹)، سمت و سوی غالب در فضای عمومی جامعه را نیز در جهت اتخاذ این رویکرد قرار داد. با وجود این، تا آغاز ماه محرم و شروع ایام عزاداری، همچنان مباحث و بعضاً تنش‌هایی که بر اساس نگرش‌های متفاوت در چگونگی برگزاری مراسمات با وجود شرایط بیماری کرونا بود، ادامه داشت.

نتیجه

رویکرد هیات‌های عزاداری بر اساس گزینش هریک از راهبردهای تعلیق، تحدید و تغییر شیوه‌های برگزاری صورت گرفت. در این میان، استراتژی «تغییر» در برپایی اکثریت مجالس عزاداری و درگستره‌ای وسیع‌تر، انتخاب و به کار برده شد. استراتژی که زمینه را برای شکل‌گیری خلاقیت‌های بدیع، هوشمندانه و در عین حال جذاب و کارآمد فراهم آورد. همچنین نباید این نکته را از یاد برد که با توجه به شرایط بیماری کرونا برای حکومت شیعی ایران، علما، خطبا، متولیان برگزاری جلسات مذهبی، دینداران، عزاداران و عموم مردم در نوع خود بی‌نظیر و بی‌سابقه بود. همین دلالت مهم، کوله‌باری از چالش‌ها و مواجهات جدید، در سطوح مختلف ذهنی و رفتاری را برای این نسل به همراه داشت. در سطح ذهنی، عاملی برای ایجاد یک چالش اعتقادی درباره چگونگی مکانیزم اثرگذاری یک بیماری، در مجالس مذهبی و مقدسی چون عزاداری‌های ماه محرم که هویت و حیثیتی خاص برای جماعت شیعی دارد را مطرح کرد. در امتداد این مطلب، اتخاذ رفتار و عملکردی متناسب با چگونگی نگرش به این چالش اعتقادی، تجربه‌ای بی‌سابقه را برای جامعه به ارمغان آورد که همچنان باید در ابعاد مختلف مورد بررسی قرار گیرد.

منابع

- اریکسن تامس هیلاند (۱۳۸۵)، مردم‌شناسی چیست؟، ترجمه ابراهیم چگینی، تهران، رهنما.
- استیونس، الیاده و دیگران (۱۳۹۶)، /سطور و آیین، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور

- مطلق، تهران، هیرمند.
- انگرو زینو مایکل (۱۳۹۶)، *درآمدی بر مردم‌نگاری*، ترجمه جبار رحمانی و محمد رسولی، تهران، نشر فرهنگ.
- پاکزاد بهنوش و محمد باقراولیا (۱۳۹۹)، «پاندومی کرونا (دکمه ری استارت کره زمین)»، *مجله علمی - پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد*، دوره بیست و هشتم، شماره یک.
- خان محمدی کریم و محدثه یوسفی (۱۳۹۶)، «بررسی انسان‌شناختی پدیده نخل‌گردانی در کاشان»، *فصلنامه شیعه‌شناسی*، سال پانزدهم، شماره ۶۰.
- دورکیم امیل (۱۳۹۳)، *صورت‌بنیانی حیات دینی*، ترجمه باقر پرهام، تهران، مرکز رحمانی، جبار (۱۳۹۴)، *آیین و اسطوره در ایران شیعی*، تهران، خیمه.
- _____ (۱۳۹۷ الف)، *آیین و هنر در فرهنگ ایرانی*، تهران، اندیشه احسان.
- _____ (۱۳۹۷ ب)، *هیات‌های عزاداری در جامعه ایران*، اصفهان، آرما.
- رضوی زاده، ندا (۱۳۹۶)، «ادراک و تجربه زیسته زائران پیاده ایرانی در عراق»، *مجله مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، دوره ۶، شماره ۴.
- کرسول، جان (۱۳۹۶)، *پویش کیفی و طرح پژوهشی*، ترجمه حسن دانایی فرد و حسین کاظمی، تهران، صفار.
- مارچسیون، جولیان ام (۱۳۹۲)، *مردم‌نگاری (طراحی، هدایت و ارائه تحقیق)*، ترجمه سید قاسم حسنی، تهران، جامعه‌شناسان.

سایت‌ها

- انتخاب، پناهیان: در بیابان‌ها و حیات مدرسه‌ها عزاداری کنیم و...، ۹ مرداد ۱۳۹۹، www.entekhab.ir
- ایرنا، پروتکل بازگشایی اماکن مذهبی: ۴ خرداد ۹۹، www.irna.ir
- ایرنا، دستورالعمل برگزاری مراسم شبهای قدر ابلاغ شد، ۲۲ اردیبهشت ۹۹، www.irna.ir
- ایسنا، دیدگاه مراجع عظام تقلید درباره برگزاری مراسم عزاداری ماه محرم در شرایط

- کرونا، ۲۹ مرداد ۱۳۹۹، www.isna.ir
- آنا، مراسم محرم ۹۹ با چه قوانینی برگزار می‌شود؟، ۱۵ مرداد ۱۳۹۹، www.ana.press
- تسنیم، اهمیت مراسم دعا و شب‌های قدر، سخنان رهبرانقلاب، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۹۹، www.tasnimnews.com
- تسنیم، ایجاد دوگانه عزاداری و سلامت غلط است، ۴ مرداد ۱۳۹۹، www.tasnimnews.com
- تسنیم، مراسم محرم برخلاف میل دشمنان پرشورتر برگزار می‌شود، ۴ مرداد ۱۳۹۹، www.tasnimnews.com
- جمهوری اسلامی، معیار برگزاری مراسم عزاداری محرم ضوابط ستاد ملی مقابله با کرونا است، ۱۰ مرداد ۱۳۹۹، www.irna.ir
- عصرایران، ابتکار یک هیأت مذهبی در برگزاری مراسم عزاداری ماه محرم، ۱۱ مرداد ۱۳۹۹، www.asriran.com
- فارس www.farsnews.ir
- مشرق نیوز www.mashreghnews.ir

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی